

УДК 904:72(477) «631/634»+904.73(477) «631 / 634»

ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Горькова А.О., канд. істор. наук
(Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК)

У статті здійснено короткий огляд найвідоміших археологічних пам'яток кам'яної доби на території Середньої Наддніпрянщини. Визначено сучасний адміністративно-територіальний поділ та охарактеризовано особливості культурно-географічного положення Середньої Наддніпрянщини, що стали детермінантою для формування культурної складової спадщини.

Ключові слова: Середня Наддніпрянщина, кам'яна доба, стоянки, археологічна культура, пам'ятки археології.

Історичні та культурні особливості території виступають своєрідною «візитівкою» регіону та значною мірою зумовлюють його самобутність, а також найбільше впливають на регіональні відмінності культурної спадщини. Унікальні об'єкти, сформовані протягом століть у результаті комплексної дії усіх груп чинників, ефективно виділяють певну територію з-поміж багатьох інших, стають її символами. Виокремлення територій, що мають особливий геополітичний статус, дає можливість ґрунтовніше дослідити їх розвиток, виявити не лише унікальність вказаної території, а й прослідкувати взаємозв'язки з іншими історичними землями.

В українській національній свідомості Середня Наддніпрянщина разом з прилеглими землями Лівобережжя виступає символом центральної України, землею, яка заявила про себе як консолідуюче ядро етносу на різних етапах історії України, та відіграла особливу роль в історії українського народу з найдавніших часів до сьогодення [1, с. 12].

Пошук та аналіз факторів, що впливають на формування історико-культурної спадщини, є важливою

складовою у виявленні регіональних особливостей розвитку певних історичних земель України. Серед найважливіших чинників варто відзначити особливості культурно-географічного положення, геополітичні фактори, культурно-історичні впливи.

Територію Середньої Наддніпрянщини в різних випадках витлумачують то в широкому географічному значенні, то у вузькому. Щодо територіальних уточнень, варто пам'ятати про головний географічний орієнтир – річку Дніпро. Знаходиться ця земля в середній течії Дніпра, що є віссю цієї території; її кордони визначаємо: на правому березі на півночі від Заруба, до м. Чигирин на півдні, включаючи нинішнє село Цибулеве Кіровоградської області; від Звенигорода (нині – м. Звенигородка Черкаської області) на заході – до Дніпра; на лівому березі – від Переяслава на півночі до впадіння Сули – на півдні; до правого берега рік Супій та Сула – на сході [2, с. 28]. За сучасним адміністративно-територіальним поділом, землі Середнього Подніпров'я відносяться до Київської області з її південними районами, Полтавської області включаючи її західні райони, північні райони Ки-

ровоградської області, а також центральні райони Черкащини.

Природні чинники формування земель Середньої Наддніпрянщини представлені своєрідними природно-кліматичним умовами регіону. Геологічна будова і рельєфоутворюючі процеси стали детермінантою для формування як природної спадщини, так і умов життя населення, побуту, відповідно історичної та культурної складової спадщини.

Середнє Подніпров'я поділяється на кілька фізико-географічних районів. На Правобережжі Середня Наддніпрянщина розташована на Придніпровській височині, особливостями рельєфу є гірська місцевість від Трахтемирова до Мошен (Канівське пасмо), природу визначають басейни річок Росі, Вільшанки, Тясмина, Висі. На Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини рельєф є більш пологим, землі інколи заболочені із значним заляганням підґрунтових вод, природу визначають ріки Сула, Псьол, Ворскла, Супій, Трубіж. Ландшафт цього району походить на луки Степової зони [3].

Дослідження причин концентрації на території Середньої Наддніпрянщини пам'яток різних часових епох дозволяє вважати тектоніку важливою ланкою у загальній схемі формування культурної спадщини, оскільки місця розселення людини, зумовлені природними чинниками, ставали одночасно і територією з найбільшою концентрацією об'єктів історико-культурної спадщини.

Застосовуючи хронологічний принцип, можна виділити декілька періодів господарського освоєння території сучасної Середньої Наддніпрянщини, що мали найбільший вплив на формування своєрідного культурного ландшафту і залишили найбільшу кількість унікальних пам'яток історико-культурної спадщини. Один із найбільш тривалих періодів представле-

ний пам'ятками первісної доби – від палеоліту до неолітичних пам'яток включно.

Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини свідчать про дуже раннє заселення первісними людьми цієї території. Вибір місця розташування стоянок та утворення постійних поселень обирались з урахування особливостей рельєфу, які часто є природними межами і виконують захисні функції. На сьогодні відомо близько 7250 пам'яток археології на території Середньої Наддніпрянщини. Серед них кочові та сезонні стоянки, постійні поселення, городища, підкурганні поховання, ямні та катакомбні могильники.

Давні неукріплені поселення – палеолітичні, мезолітичні, неолітичні стоянки зафіксовані в Яготинському, Смілянському, Чернобаївському, Тальнівському, Звенигородському, Лубенському, Канівському, Монастирищенському та інших районах. Найбільш північною з ранньопалеолітичних знахідок досліджено стоянку ашельської культури біля с. Великої Бурімки Чернобаївського району. Першою пам'яткою регіону, де були виявлені житлові конструкції з кісток мамонта, стала верхньопалеолітична стоянка Гінці Лубенського району, на ній досліджені численні господарчі об'єкти, вогнища, крем'яні і кістяні знаряддя, природні барвники, прикраси та мистецькі вироби. Однією з найважливіших пам'яток цього періоду є Межиріцька пізньо-палеолітична стоянка мисливців на мамонтів, розташована в с. Межиріч Канівського р-ну. Радіокарбонове датування фауністичних решток дозволило визначити вік стоянки у досить вузьких межах – близько середини XV тис. до н. е. Добранічівка – стоянка, відкрита поблизу однойменного села Яготинського р-ну на Київщині, на якій досліджено чотири розташовані по колу господарсько-побутові комплекси, що датуються близько XIII тис. до н. е. [4, с. 53–73]. Останні три комплекси пам'я-

ток пов'язуються з межиріцькою культурою пізнього палеоліту, місцевою культурою Східного гравету, що була поширена у Середньому Подніпров'ї.

Період мезоліту на Лівобережжі Наддніпрянської України частково можна пов'язати з зимівниківською культурою – групою стоянок з крем'яним інвентарем, яким властиві грубі, високі трапеції, відщепова техніка обробки кременю, що датується кінцем IX–VII тис. до н. е. Досліджені стоянки Сурський V, Сабівка, Загай I, В'язівка 4-а, Дніпровець. Серед відкритих ранньомезолітичних стоянок варто відмітити В'язівка 4-а, що розташована на невисокому узвишші біля річки Сліпород неподалік м. Лубни на Полтавщині. На стоянці досліджено п'ять трохи заглиблених у землю напівземлянок, що мали круглу в плані форму діаметром 4–7 м [5].

Нерухомі пам'ятки доби неоліту представлені на території Середньої Наддніпрянщини різними археологічними культурами, які, насамперед, різняться формою та орнаментациєю глиняного посуду. Адже різні неолітичні племена мали власні традиції виготовлення посуду, що проявлялися в особливостях його форми та орнаментациї поверхні [6, с. 175–199]. На правому березі Середнього Подніпров'я до часів неоліту належать залишки дніпро-донецької культурно-історичної спільності. До найвідоміших можна віднести скарб-схованку V–IV ст. до н. е., що зафіксована біля с. Вільхівця Звенигородського району.

На лівому березі в межах Полтавщини представлена сурська неолітична культура (V тис. до н. е) залишками невеликих сезонних таборів, на яких виявлено кілька десятків крем'яних та поодинокі черепки. Одне з місцезнаходжень сурської культури віднайдене в ур. Білий Кінь поблизу с. Зачепилівка Новосанжарського р-ну. Тут знайдено понад 70 уламків ліпних гостродонних горщиків із прокресленим або ямковим орнаментом.

Сліди ще однієї короткочасної стоянки населення сурської культури відомі за знахідками на Орелі поблизу с. Ливенське Новосанжарського р-ну. На Переяславщині віднайдені залишки поселень поблизу с. Стовп'яги та с. Хоцьки, що датуються VIII тис. до н. е.

Добре досліджені знахідки дніпро-донецької культурно-історичної спільності (пол. V — поч. III тис. до н. е.), так званої киево-черкаської групи біля сіл Вереміївка, Більки, Бузьки, Мутихи (Чорнобаївського району), с. Лукім'я (Оржицького району), Пищики, Домантів, Коробівка, Чапаївка, Хрести, Грині, Микільська Слобідка, Вишеньки, Пищики та три могильники — Дерев'янка 2, Осипівка та Госпітальний Горб. Житлові та господарські споруди були переважно наземними, рідше підлого жител трохи заглиблювали в землю. Застосовується технологія виготовлення керамічного посуду: гостродонні та плоскодонні горщики з річкового намулу. Форми посудин, їхня орнаментация, а частково й технологія виготовлення вказували на те, що його принесли саме з Південного Бугу.

У процесі культурного розвитку, а також зовнішніх впливів керамічні традиції зазнають змін: значного поширення набуває кераміка, типова для азово-дніпровської культури. Від своїх західних сусідів неолітичні мешканці Середньої Наддніпрянщини засвоїли навик мотичного землеробства та культурних рослин. Києво-черкаська культура припинила своє існування з поширенням у районі енеолітичного населення культурно-історичної спільності Кукутені-Трипілля та середньостогівської культури.

Широко представлені на лівобережжі Середньої Наддніпрянщини пам'ятки культурно-історичної спільності Кукутені-Трипілля. Виявлено понад ста довготривалих поселень із залишками жител з глинобитними долівками, площадками, печами, господарськими приміщеннями, ямами-

коморами. Найбільша концентрація поселень спостерігалася у Черкаській області, зокрема Тальнівському, Звенигородському, Монастирищенському, Маньківському, Городищенському, Канівському, Звенигородському районах. Особливу цікавість викликають знайдені на території України великі трипільські поселення площею 100–450 га. Загальновідоме ранньотрипільське поселення на околиці с. Майданецьке в ур. Гребенюків Яр. Поселення-«протомісто» загальною площею близько 200 га. мало до 2000 будівель, які були розміщені у чотирьох еліптичних структурах [7].

Інші поселення-гіганти історичної спільноти пізніших етапів В I, В II, С I (томашівської групи) та С II досліджено біля с. Харківка (площею близько 100 га); біля с. Веселий Кут (150 га); на східній околиці с. Валява Городищенського району (100 га); на східній околиці с. Гарбузин (80 га); біля с. Глибочок (132 га); поселення між селами Чичиркозівка та Юрківка (200 га); в ур. Паньківка біля с. Кочержинці; в с. Томашівка (250 га); с. Зелена Діброва; біля с. Кононча (канівської групи); біля с. Вільховець (косенівської групи).

Найбільше з відомих трипільських поселень досліджене між селами Тальянки та Легедзине загальною площею 450 га налічувало від 1500 до 2800 будівель, розташованих концентричними колами. Поселення в Тальянках, віднесені до етапу С I, належить до томашівської групи трипільських пам'яток і може бути датовано першою половиною IV тис. до н.е. Аналіз домобудівництва показує, що загалом для культурно-історичної спільноти Кукутені-Трипілля характерна звичайна сільська забудова. Усі досліджені на поселеннях будівлі (у Майданецькому – близько 50, у Тальянках – 31) однотипні за конструкцією і незначно розрізняються за розмірами, одноповерхові, залежно від розмірів мають одне або кілька житлових приміщень. Структури великих трипільських поселень архаї-

чні, на них не виділяються функціональні частини – культові споруди, ремісничі квартали та ін. [8].

У 2-й пол. III тис. до н.е. економічно зміцнілі степові племена почали експансію на захід, займаючи корінні землі трипільців. Середня та Верхня Наддніпрянщина залюднюється племенами середньо-дніпровської культури, асимілюючи місцеве пізньонеолітичне населення, що знаменує початок нового історичного періоду на Наддніпрянщині.

Концентрація пам'яток кам'яної доби на Середній Наддніпрянщині дає змогу зробити висновок, що в цю епоху дана територія займала одне з головних місць в розселенні первісних людей. Археологічні залишки свідчать про інтенсивний розвиток місцевого населення, починаючи з палеоліту. Тут широко представлена дніпродонецька культурно-історична спільність [9], яка, на думку деяких дослідників, відіграла основну роль у становленні слов'янства і була одним із найдавніших компонентів у етногенезі слов'ян. Широко представлені на території середнього Дніпра пам'ятки культурно-історичної спільноти Кукутені-Трипілля. Виявлено понад ста довготривалих поселень із залишками жител з глинобитними долівками, площадками, мечами, господарськими приміщеннями, ямами-коморами.

Середнє Подніпров'я було чи не головною територією, де розквітла ця історична спільність доби енеоліту. Свідченням розвитку населення Середньої Наддніпрянщини, трансформації різних культур кам'яної доби, їх різноманітності є пам'ятки археології. На особливу увагу заслуговують пам'ятки, яким надано статус національного значення. До Державного реєстру нерухомих пам'яток, що презентують Середню Наддніпрянщину дослідженого періоду віднесено: мезолітичну стоянку «В'язівка IVa» (IX–VII тис. до н. е.) у с. В'язівка, стоянку (1,5 млн. – 10 тис. р. до н. е., XIII–XV

ст. до н.е.) у с. Гінці (Полтавської області); поселення трипільське «Володимирівка» (III тис. до н.е.) у с. Володимирівка (Кіровоградської області); стоянку (1,5 млн.–10 тис. р. до н. е.) у с. Межирич; поселення «Майданецьке» (IV–III тис. до н. е.) у

с. Майданецьке (Черкаської області). Київська область: курган «Гайдамацька Могила» (III тис. до н. е. – I тис.) у с. Острів, Малополовецький археологічний комплекс (IV–II тис. до н. е.) у с. Малополовецьке; городище (IX тис. до н. е. – IV ст.) у с. Млинок [10].

ЛІТЕРАТУРА

1. Мурзина О. І. Середня Наддніпрянщина в історичному контексті формування традиції / О. І. Мурзина // Проблеми етномузикології. – 2014. – Вип. 9. – С. 12–38.
2. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини : навчальний посібник / А. Ю. Чабан. – Черкаси : Вертикаль, вид. ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с., ілюстр.
3. Фізико-географічне районування України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geomap.land.kiev.ua/zoning1.html>.
4. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
5. Гавриленко І. М. В'язівська мезолітична стоянка: Первісне населення України / І. М. Гавриленко; Упр. культури Полтав. облдержадмін. Центр охорони та дослідж. пам'яток археол., Полтав. краєзн. музей, Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава : Археол., 2002. – 54 с. – (Сер. "Пам'ятки археол. Полтавщини"; Вип. 2). – Бібліогр.: с. 52–53. – укр.
6. Давня історія України. – Т. 1: Первісне суспільство / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1997. – 560 с.
7. Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста / М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 52–63.
8. Корвін-Піотровський О. Г. Трипільські поселення-гіганти як культурний феномен / О. Г. Корвін-Піотровський // Магістеріум. – 2005. – Вип. 19. – С. 80–83.
9. Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: свод археологических источников / Д. Я. Телегин, Е. Н. Титова; НАН України, Інститут археології. – К.: Наукова думка, 1998. – 142 с.
10. Державний реєстр нерухомих пам'яток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/>.

Горьковая А. А. Памятники каменного века Среднего Приднепровья. В статье осуществлен краткий обзор наиболее известных археологических памятников каменного века на территории Среднего Приднепровья. Определено современное административно-территориальное деление и охарактеризованы особенности культурно-географического положения Среднего Приднепровья, что стали детерминантой для формирования культурной составляющей наследия.

Ключевые слова: Среднее Приднепровье, каменный век, стоянки, археологическая культура, памятники археологии.

Gorkova A. A. Monuments of the Stone Age on the Middle Dnieper. The article presents an overview of the most famous archaeological sites of the Stone Age on the territory of the Middle Dnieper. In the article was defined modern administrative-territorial division and were characterized features of cultural and geographical location of the Middle Dnieper, which became the determinant for the formation of the cultural heritage component.

Keywords: Middle Dnieper, the Stone Age, archaeological site, archaeological culture, archaeological monuments.